

ÜMİT HASSAN
Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler

Verso Yayıncılık, 1986-2009 (2 baskı)
DoğuBatı Yayınları, 2015 (3 baskı)

İletişim Yayınları 3343 • Araştırma-İnceleme Dizisi 562
ISBN-13: 978-975-05-3557-4
© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / I. BASIM
1. Baskı 2023, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Ümit Hassan'ın albümünden
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Nebiye Çavuş
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÜMİT HASSAN

Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler



ÜMIT HASSAN Cihan Savaşları'nın İkincisi'nde doğdu (26 Mayıs 1943). Orta ve yükseköğrenimini zor-belâ tamamladı. En çok Godfrey Goodwin'den öğrendi, san'at tarihi ve insâniyet bâbında. Kütüphânelerde “raf sistemi”nin faydasına hâlâ inanacak kadar muhafazakârdır. Ders makinesi olmaktan ders almadı; galiba, hafif-tertip bir rekor sahibi: Hukuk Tarihi'nden Uygarlık Tarihi'ne, Sosyoloji'den Siyasal Antropoloji'ye, Siyasal Doktrinler'den Osmanlı Sosyal-Siyasal Yapısı'na, Türk ve İslâm Düşünce Tarihi'nden Türk Dili-Edebiyatı'na, ve dahi Spor Tarihi'ne kadar yirmiyi aşkın alanda ve alt başlıkta, şu kadar yıldır hiç kesintisizce, iki yüz kadar derste öğrenmeye-öğretmeye çalıştı. (Bir ecnebiye rastladığında, bu durumdan, tabii ki, hiç bahsetmedi.) Vakit kaldığında (fumoir'da) yazı yazdı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi'nden sonra, dokuz yıldır –güzelim– Kıbrıs'ta Yakın Doğu Üniversitesi'nde görev yapmıştı. Iskambil oynamaktan, at yarışında heyecanlanmaktan, spor temâşasından pek hoşlanırdı; sevmeyi pek severdi. Bunlardan son ikisini sürdürmüştür. 17 Ocak 2023'te hayatını kaybetti.

Eserleri İletişim Yayınları'ndan yayımlanmaktadır: *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye* (2001), *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler* (2023, ilk baskı 1986), *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi* (2024, ilk baskı 1977).

İÇİNDEKİLER

<i>DERGİ İSİMLERİ KISALTMALARI</i>	9
SUNUŞ / ESKİ TÜRK TOPLUMU ÜZERİNE İNCELEMELER YA DA TIRNAKLI SİYASETEN TIRNAKSIZ SİYASALA <i>Ayhan Yalçınkaya</i>	13
2008 BASIMINA SUNUŞ	65
1 ESKİ TÜRKLERDE KABİLE ÖRGÜTLENMESİ: ABDÜLKADIR İNAN VE SADRI MAKSUDİ ARSAL ÜZERİNE	67
Kapsam	67
Anahanlık kökeninin ve kabile örgütlenmesinin incelenmesinde metod sorunları	69
Gens örgütü ve Türkler	76
“Türk etnolojisini ilgilendiren terimler üzerine”	79
2 ÖRGÜT-İNANÇ İLİŞKİSİ AÇISINDAN ESKİ TÜRKLERDE ŞAMANLIK	85
Somut tarihte Şamanlık	85
Giriş	85
Köken ve değişim	85
Göçebe hayat tarzı ve Şamanlık	87

<i>Tarihöncesinden yazılı tarihe Şamanlık</i>	92
Özet gelişim.....	92
Tarihöncesi temeli ve uygarlık.....	97
Türklerde ve Asya kandaşlığında Şamanî inanç sistemi	106
<i>Genel nitelikler</i>	106
Hayat tarzının kavimler-arası genelliği.....	106
Şaman tip(ler)i.....	113
Anahanlık kökeni.....	118
<i>İnançlar ve değişim</i>	123
Efsaneler.....	123
“Yer” ve “gök” kavrayışı.....	127
<i>Kültler: Örgüt kutsallığının temelleri</i>	132
Genel.....	132
Orman kültürü: İnanç temeli ve boyutları.....	134
Dağ kültürü: İnanç temeli, uzantıları ve yönetim’e açılış.....	143
<i>Şamanî kalıntılar</i>	148
Geleneklerin görenekleşmesi.....	148
Çağdaş kalıntıların tarihsel anlamı.....	150
Örgüt temeline dayalı bir kalıntı: Rakı içme örneği.....	155

3 KABİLEDEN DEVLETE GEÇİŞTE TÖRE VE DEĞİŞİMİ	159
Tör kavramı: Töre’nin kökenleri	159
<i>Töz: Genel niteliği</i>	159
İnanç-örgüt ilişkisinin kavram-terimlerde odaklaşması.....	159
Eski inanç sisteminin değişik biçimlerde yeniden canlanması.....	161
Değişimin boyutları.....	163
<i>Töz ve tör(e)</i>	169
Totem-kökenlilik.....	169
Babahanlığın önşartları.....	172
Tör(e): “Ceddi âlâ” ile soy kültürünün örgütsel sonuçları.....	175
Göçebe fetihçiliğinin simgesel değerleri.....	182

Alâmetler ve uran: Potansiyel eylem ve eylem	185
Alâmetler: Yönetim “teknik”lerinin temelleri	185
Eski geleneklerden yararlanma:	
İnanç sisteminin yeni formu.....	185
Ant ve Kargış: Kandaşlık töreninde örgütsellik.....	186
Alp: Örgüt kişisi – savaş-ışi uzmanı.....	191
Beçkem ve tuğ: Kandaşlığın askerî alâmetleri.....	195
Uran’ın klasik örneği: Şiâr	201
Göçebelere eylem ve parola: Şiâr.....	201
‘Klasik’ şiâr: Arap örneği.....	203
Uran: Türklerde şiâr	206
Töre ve uran.....	206
Uran: Kabile toplumunda toplu eylem simgesi.....	209

4 KHAN DEVLET YÖNETİCİSİ Mİ, KANDAŞLIĞIN LİDERİ Mİ, YOKSA KANDAŞLIK BAĞININ KENDİSİ MİYDİ?	215
Dilsel özellikler ve khan’ın temelleri	215
Dilsel özelliklerin teorik boyutları	215
Giriş.....	215
Lehçelerin yayılma tarzı ve tasnifi.....	217
Metodolojik konum.....	224
Khan’ın temelleri	226
Anahanlık kökeni.....	226
Örgütsellik.....	227
Değişkenlik.....	230
Khan’ın mahiyeti	233
Temel görünüm	233
Hayat tarzı ilişkisi.....	233
Manevi esas.....	236
Boyutlar	239
Kültler ve örgüt.....	239
Kavramsal düzey.....	242
Somut tarihte konfederatif platform	247

Araştırma ve yorumlarda khan	251
“Unvan” olarak sınırlamalar	251
Konum.....	251
–Sırf– Unvana indirgeme (Shiratori).....	253
Zamanca tesbit (Laszlo).....	256
Filoloji ve tarih araştırmalarında “khan” terimi	268
Konum.....	268
Çin kaynaklarında khan (Eberhard).....	271
Yönetim ve khan	280
Konum.....	280
Bir tarih çerçevesi (Ögel).....	284
“Shan-yü” ve khan.....	288
“Tarkhan’dan “hakan”a örgütsel gelişim	295
“Tarkhan” ve kabile.....	295
Kandaş birliklerden devlet’e geçiş tartışması (Togan).....	298
SONSÖZ	307
KAYNAKÇA	313
DİZİN	335

DERGİ İSİMLERİ KISALTMALARI

Türkçe Dergiler

At M	Atsız Mecmua Aylık Fikir Mecmuası
DD	Diyanet Dergisi
DTCFD	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
EFD	Edebiyat Fakültesi Dergisi
İFD	(Ankara Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
İİED	(A.Ü. İlahiyat Fakültesi) İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi
İİFD	(Atatürk Üniversitesi) İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
HBH	Halk Bilgisi Haberleri
KS	Kültür ve Sanat
MM	Mülkiye (Mektebi Mecmuası) İlmî, Meslekî Aylık Mecmua
SBFD	(Ankara Üniversitesi) Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
SİM	Siyasi İlimler Mecmuası
STY	Sanat Tarihi Yıllığı
TA	Türk Amacı
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAM	Türk Antropoloji Mecmuası
Tarih D	(İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) Tarih Dergisi
Tarih ED	(İ.Ü. Edebiyat Fakültesi) Tarih Enstitüsü Dergisi
TD	Türk Düşüncesi
TDAYB	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten

Tar M	Tarih Mecmuası
T De	Türkoloji Dergisi
TDED	(İÜ Edebiyat Fakültesi) Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
T Dili	Türk Dili
TED	Türk Etnografya Dergisi
TEM	Tarih ve Edebiyat Mecmuası
TFAY	Türk Folkloru Araştırma Yıllığı
THASDD	Türk Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
THTD	Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TK	Türk Kültürü
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları
TM	Türkiyat Mecmuası
Töre	Töre
TTAED	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTBD	(Türk Tarih Kurumu Belgeler) Türk Tarih Belgeleri Dergisi
TTKB	Türk Tarih Kurumu Belleten
TY	Türk Yurdu
Ülkü	Ülkü
VF	Vakıflar Dergisi

Yabancı Dillerdeki Dergiler

A Ant	<i>Acta Antiqua</i>
A As	<i>Acta Asiatica</i>
A Arch	<i>Acta Archeologica</i>
Amer Anthre	<i>American Anthropologist</i>
Anthropos	<i>Anthropos</i>
Art A	<i>Artibus Asiae</i>
AO	<i>Acta Orientalia</i>
APSR	<i>The American Political Science Review</i>
As Ma	<i>Asia Major</i>
ASR	<i>American Sociological Review</i>
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
CAJ	<i>Central Asiatic Journal</i>
CMRS	<i>Cahiers du monde russe et soviétique</i>
CSSH	<i>Comparative Studies in Society and History</i>
CT	<i>Cultura Turcica</i>
DA	<i>Dialectical Anthropology</i>
EEQ	<i>East European Quarterly</i>
HJAS	<i>Harvard Journal of Asiatic Studies</i>
HR	<i>History of Religions</i>
IAE	<i>Internationales Archives für Ethnographie</i>
IJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
JA	<i>Journal Asiatique</i>
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
JRAS	<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i>
JTS	<i>Journal of Turkish Studies</i>
Oriens	<i>Oriens</i>
PSQ	<i>Political Science Quarterly</i>
PTF	<i>Philologiae Turcicae Fundamenta</i>
RHR	<i>Revue de l'histoire des religions</i>
SAA	<i>Soviet Anthropology and Archaeology</i>
Saeculum	<i>Saeculum</i>
SI	<i>Studia Islamica</i>
SS	<i>Studia septentrionalia</i>
Turcica	<i>Turcica</i>
UAJ	<i>Ural-Altäische Jahrbücher</i>

SUNUŞ

ESKİ TÜRK TOPLUMU ÜZERİNE İNCELEMELER YA DA TIRNAKLI SİYASETTEN TIRNAKSIZ SİYASALA

Ayhan Yalçınkaya¹

*tarihin içinde bir düşünce sertleşebilir / bir ileri bir geri
ve sırlıklam / kendi beyin orağında kendine gelebilir //
“ah ne kalınım örgenlerim ne ulu” // yük hayvanlarıyla ta-
şınan bir düşünce / zamanla hafifleyebilir / hiçbir tarih kı-
sa sürmemiştir // “uç beylerim uçun çağcıl köprüler ge-
çin” // (...) // her türk doğar / macar ovasında yapayalnız
bir yeniçeri / belki hâlâ haykırıyordur // “ya ben insan de-
ğil miyim benim canım yok mudur.”*

- İzzet Yasar, “Derin Darbe”, *Dil Oyunları*

Elinizdeki kitap bir tarih kitabı değil ama kökenlerle, bir fel-
sefe kitabı değil ama değişim ve gelişimle, bir ekonomi-politik
kitabı değil ama “geçim biçimleriyle” ilgilidir.² Ümit Hassan’ın

1 Ümit Hassan’ın, kendisi için her zaman ayrı bir yeri ve değeri olan Mekteb-i Mülkiye, yani Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden ayrılmadan önce son öğrencilerinden biri olma şansını yakalamış, aynı fakülteden emekli Prof. Dr. Ancak hemen burada not etmek isterim ki bu yazının yazarı olarak, her ne kadar Ümit Hassan’ın SBF’deki son öğrencilerinden ve SBF’ye kazandırdığı Türk-İslâm Düşünce Tarihi ve Siyasal Antropoloji derslerinin hasbelkader sürdürücülerinden biri olsam da, bu yazı, mümkün Ümit Hassan okumalarından yalnızca bir örnektir ve herhangi bir *hakikat* iddiası taşımamaktadır; yer yer üslup bunu işaret ediyor gibi görünse de. Yazının bu uyarı çerçevesinde okunması dilenir.

2 Bu yazı hazırlanırken, ilgili kitap dışında, Ümit Hassan’ın SBF’ye kazandırdığı iki özgün dersin notları gözden geçirilmiştir. Bunlar lisans düzeyinde verilen Türk-İslâm Düşünce Tarihi ile lisansüstü düzeyde verilen Siya-

kendi ifadesiyle:

Bu çalışma, bir Siyaset Teorisi denemesidir. Bu bakımdan, öncelikle, siyasal teorisi anlayışının çoğu zaman yapıldığı üzere, devlet/siyasal sistem evresiyle ilişkili olarak sınırlandırılmasını aşmak gerektiğini ve daha evvelki evreleri ve sosyal bilim ilkelere doğrultusunda kapsayabileceğini (kapsamak gerektiğini), uygulamalı olarak göstermek eğilimindeyiz; buna bağlı olarak, siyasal teorinin, yine, fikir tarihinden daha ötelelerde, fikir tarihinin bazı öncüllerini de gösterebileceği, değerlendirme alanına alabileceğini düşünüyor ve uygulamalı olarak da göstermek istiyoruz. Çalışmada, somut olarak, örgütlenme'ye, örgütlenmenin katmanlı bir toplum yoluyla yönetim'e dönüşmesine ve nihayet (devlet-içi) siyaset'e varmasına, (konu insan olduğuna göre, organik analogiye izin verilirse) Asya ve Türk kandaşlığı

sal Antropoloji adlı derslerdir. Ümit Hassan'ın SBF'den ayrılmasından sonra bunlardan ilki bir süre Alaeddin Şenel-Sina Akşin tarafından sürdürülmüş, ardından emekli olduğu güne kadar, bu yazının yazarı tarafınca üstlenilmiştir; ikincisinin varlığı ise uzunca bir süre unutulmuştur. Ancak lisansüstü bu ders unutulsa bile mirası Türk-İslâm Düşünce Tarihi içinde değerlendirilirken, nihayet 2000'li yıllarda Prof. Dr. Zeliha Etöz, Prof. Dr. Ayhan Yalçınkaya ve ardından Yard. Doç. Dr. Pınar Ecevitoglu, hep beraber bu dersi önce dönemlik, ardından iki dönemlik olmak üzere diriltmiş ve dersin yarattığı birikim nihayet dersin lisans düzeyinde de verilmesini mümkün kılmış ve yine aynı isimler tarafından Siyasal Antropolojiye Giriş dersi de verilmeye başlanmıştır. Ancak 15 Temmuz 2016 darbe "performansı"nın ardından ülkenin KHK'larla yönetilmeye başlamasıyla SBF'nin bu dersleri veren en canlı bölümü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi neredeyse tümüyle tasfiye edilmiştir. Prof. Dr. Etöz ve Yard. Doç. Dr. Ecevitoglu KHK'lar ile barış imzacısı oldukları vesilesiyle üniversiteden "atılmış", bu gelişme üzerine üniversitede kısa bir süre daha kalacak olan bu yazının yazarı, hem lisans, hem lisansüstü düzeyde verilen siyasal antropoloji derslerini vermemiş ve bir süre sonra o da görevi bırakmıştır. Böylece Ümit Hassan'ın mirası olan Türk-İslâm Düşünce Tarihi –kimlerce, hangi içerikte ve nasıl verildiği tarafımızca bilinmese de– çeşitli isimlerle sürdürülse de bu dersin zemini döşediği Siyasal Antropoloji dersleri bir kez daha unutulmaya terk edilmiştir. Bu yazıda Hassan'ın kendisinin verdiği Siyasal Antropoloji derslerinin erişilebilen öğrenci notlarından ve üç isim tarafından verilen derslerde de ilgilerin tuttuğu ile özellikle bu konudaki becerisiyle kimsenin yarışamayacağı Ecevitoglu'nun notlarından yararlanılmıştır. Ayrıca Pınar Ecevitoglu, elinizdeki yazının ilk okumasını ve düzeltmelerini yaptığı gibi, eleştirileriyle metnin son halini almasında da büyük bir pay sahibidir. Kendisine teşekkür borçluym.

dolaşım sisteminde inanç sistemi ↔ örgütlenme damarından giderek bir “katater” yapmak istiyoruz³ (Önsöz, 19).⁴

Ümit Hassan için “zorunlu olan, Siyasal Teori’nin ‘alet’lerinin tarihsel anlamını, teorik ve metodolojik çalışma ile ortaya koymaktır.” Bu yapılmadığı/yapılamadığı ölçüde “siyaset’e ve devlet’e giden yoldaki tarihsel gelişmenin ve bu gelişmeye ilişkin düşüncelerin açıklanması (...) tarihi skolastik [bir] çarpıtma[ya] uğratmakta; ergeç [...] **obscurantisme-dogmatisme** cenderesine sıkış[tırmaktadır.]”⁵

Bu yaklaşımıyla Ümit Hassan, daha sonra Marc Abélès’in “devlet takıntısı” olarak adlandıracağı olguya karşı bir uyarıyla

3 Bu yazıda elinizdeki kitabın önceki baskılarından biri de kullanılmaktadır. Özellikle yukarıdaki alıntının yer aldığı, Hassan tarafından kaleme alınan, kitaba giriş mahiyetindeki Önsöz son derece önemlidir. Önsöz’ün yer aldığı bu baskı için bkz. Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 2. baskı, Alan Yayınları, İstanbul, 2000. Gerek bu baskıdan, gerekse elinizdeki metinden doğrudan ya da dolaylı yapılan alıntılar ve atıflarda, her seferinde dipnot vermek yerine, ilgili alıntı-atfın sonunda hemen sayfa numarasını vermekle yetineceğim. Eğer atfı, adı geçen baskıda yer alan Önsöz’de ise, sayfa numarasından önce italik olarak Önsöz ibaresine yer vereceğim. Bunun dışında, sayfa numarası verilmekle yetinilen her atfı elinizdeki metindeki sayfa numarasını göstermektedir. Ek olarak belirtmeliyim ki yapılan alıntılarda Ümit Hassan’ın dil ve yazım özelliklerine –tape hatası olduğundan emin olunmadıkça– asla dokunulmamıştır. Bu bakımdan, alıntılardaki kimi özel semboller ya da noktalama imlerinin, büyük-küçük harflerin kullanımı, kimi sözcükler, iç içe geçmiş cümle yapıları okuru şaşırtabilir.

4 Ümit Hassan’ın neden siyaset teorisi üzerine bu denli vurgu yaptığını bir makalesinden şöyle izleyebiliriz: “Akademik platform açısından siyaset teorisinin, sosyal bilim için tek çıkar yol olarak gördüğümüz gerçek bir disiplinlerarası ortamın yaratılmasındaki rolü nedir? (...) Yaygın disiplin adıyla Siyaset Bilimi ve (...) Siyasal Teori siyaset’in tarihsel dinamiğini (...) araştırmak, kavramak ve kavratmak zorundadır. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu, siyaset’in tarihsel temellerini, kökenlerinin çok boyutlu olarak ele alınmasından geçer. “Siyasetin ‘tarihsel’ kökenlerinden kastımız, geniş anlamda siyaset’in öncesi’nde yatan dinamiklerin irdelemesi. Buna, –yazılı– Tarihöncesinde yer alan “siyaset”in Siyasal Teori’yle bütünleşmesi denilebilir. (...) **Tarih** içerisinde siyaset’in temellerinin ve kökenlerinin teorik kapsamı geliştirilmediği süreçte çerçeveli fikir yansıtıcılığın düşme tehlikesine düşülebileceğini [belirtmeliyiz.] (...) Bu bakımdan, Siyasal Teori açısından, siyaset’i doğrudan teorileştiren kaynaklardan ziyade, yeniden Tarih malzemesine dönülmesi büyük ölçüde gündemdedir” (bkz. Ümit Hassan, “Siyasal Teori Üzerine Düşünceler”, *SBF Dergisi*, cilt 39, no 1, s. 167-172).

5 Aynı yerde, s. 167.